doi: 10.31470/2309-15-17-2020-1-23-32 УДК 811.161.2-26(092)

The idiospecifics of Ivan Kotliarevskyi's language ethnic space

Ідіоспецифіка мовного етнопростору Івана Котляревського

Liudmyla Dovbnia
Ph.D. in Philological Sciences,
Associate Professor

Людмила Довбня
кандидат філологічних наук,
доцент

ljudmila_d@ukr.net
ORCID ID: orcid.org/0000-0001-5353-3327

Pereiaslav-Khmelnytsky Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University

30, Sukhomlynskyi Str.,
Pereiaslav-Khmelnytsky,
Kyiv Reg., Ukraine, 08401

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав-Хмельницький,
Київська обл., Україна, 08401

Tamara Tovkaylo
Ph.D. in Philological Sciences,
Associate Professor

Тамара Товкайло
кандидат філологічних наук,
доцент

tovkaylo_t@ukr.net
ORCID ID: orcid.org/0000-0001-7142-3164

Pereiaslav-Khmelnytsky Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University

30, Sukhomlynskyi Str.,
Pereiaslav-Khmelnytsky,
Kyiv Reg., Ukraine, 08401

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав-Хмельницький,
Київська обл., Україна, 08401

Original manuscript received: December 04, 2019
Revised manuscript accepted: December 17, 2019

ABSTRACT

The paper presents an analysis of Ivan Kotliarevskyi's creative achievements in his artistic linguistic space. It reveals the specific nature of the regional peculiarities in «The Aeneid», which became Ukrainian national triumph and a part of world heritage. It was a genius I. Kotliarevskyi who founded new Ukrainian Standard Language, which served as an important

impulse for Ukrainian ethnos to understand its own language identity. In «The Aeneid», Vergilius' plot, which I. Kotliarevskyi transformed into Ukrainian reality, got new interpretation and gave the world colloquial sources of particular folk words. In a special way, these words are the source of centuries-old wisdom and the depth of Ukrainian ethnic culture. The artist managed to convey the national specificity by depicting and describing the scenes of folk manners and customs, extensively using religious traditions and folklore. «The Aeneid» was deeply respected by Ukrainian society and considered an unprecedented artistic literary masterpiece of universal importance.

Although New Ukrainian Standard Language, founded by I. Kotliarevskyi, contained a certain number of dialect words, it did not coincide with any dialect completely and had specific features on all language levels. Due to these specific features, the scientists are able to recreate the historical process of Ukrainian word development, to distinguish the historical changes, which became dominant when creating new Ukrainian Standard Language.

One of Kotliarevskyi's great accomplishments is the fact that he was the first among Ukrainian writers who used Ukrainian national language's incalculable riches to the fullest extent. His poem strengthened the role of the most promising and worth of further development in Ukrainian literature dialect, the central Poltava and Kyiv dialects.

Based on the East-Ukrainian dialects, I.P. Kotliarevskyi presented to the world a highly artistic literary masterpiece, which proved that new Ukrainian Standard Language was perfect, with all the specific features of its phonetics, vocabulary and grammar. The poem «The Aeneid» became an example for the creation of great Ukrainian literary works. Even nowadays it contributes to the national understanding of Ukrainian mental principles and cultivating respect to native language and pride for the universally known works created by means of it.

Key words: *Ukrainian Standard Language, founder, dialect idiospecifics, regional peculiarities, national identity, cultural space, colloquial elements, Ivan Kotliarevskyi*.

Постановка проблеми в контексті сучасної філологічної науки та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. У період розбудови українського суспільства, піднесення національної свідомості з особливою актуальністю постають питання становлення, розвитку та функціонування державної мови. З огляду на це варто звернутися до етномовних першовитоків її літературних проявів, які на художньому рівні започаткував І.Котляревський, надавши світовій спільноті мистецьки огранені шедеври українського народного слова.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання означеної проблеми і на які опираються автори. Питанням різноаспектного аналізу художніх творів І. Котляревского присвячено чимало наукових розвідок українських дослідників, серед

яких заслуговують на увагу праці Н. Дудника, І. Матвіяса, Є. Шабліовського, Б. Деркача та ін. учених. Ними здійснено аналіз окремих мовних проявів перших великих художніх творів, написаних новою українською мовою.

Визначення не вирішених раніше частин проблеми

Слід зазначити, що творча спадщина митця настільки багата, що залишається недостатньо висвітленою низка питань мовної організації його художніх текстів, яка потребує подальших досліджень і нових потрактувань. У зв'язку із цим у статті особлива увага приділялася ролі регіональних утворень у мовній канві «Енеїди».

Мета статті – описати ідіоспецифіку художнього простору І.П. Котляревського, засновану на народнорозмовному мовленні, що охоплює перш за все діалектні особливості південно-східного наріччя, які завдяки мистецькому ограненню І.П. Котляревським були покладені в основу нової української літературної мови, що була сутністю його буття.

Постановка завдання

Досягнення поставленої мети спонукало авторів статті до виконання таких завдань:

– проаналізувати наявні в науковому обігу напрацювання вітчизняних учених-лінгвістів з обраної теми дослідження;

– на основі аналізу текстових матеріалів з'ясувати особливості етноспецифіки мовотворчості митця слова;

– виявити мовні одиниці, що створюють домінанту його ідіопростору;

– описати й узагальнити художньомовні прояви тексту поеми «Енеїда», що стали підґрунтям для започаткування нової української літературної мови.

Виклад основного матеріалу

Нова доба в історії української літературної мови ознаменувалася появою перших великих художніх творів Івана Котляревського. Саме він є зачинателем нової української літературної мови, в основі якої – середньонаддніпрянські говори як діалектна база національної мови. Літературна мова на кожному етапі свого розвитку по-різному сприймала регіональні надбання. Саме завдячуючи геніальному літературно-художньому витвору письменника-новатора та широкому розповсюдженню твору серед народних мас південно-східне наріччя стало підґрунтям для створення нової української літературної мови. «Належачи історично найактивнішій частині українського народу, що перебувала … у найбільш діяльнісному контакті між собою елементів, з яких вона складалась, – південно-східне наріччя найбільше придавалось до того, щоб правити за основу мови цілого українського народу, і цю його придатність і було використано не на підставі будь-яких теоретичних міркувань, а під натуральним тиском самого життя» (Матвіяс, 1990: 142).

Започаткована І. Котляревським нова українська літературна мова хоч і ввібрала в себе значну кількість діалектних утворень, усе ж не збігалася із жодним діалектом, а мала специфічні особливості на всіх мовних рівнях. Саме завдяки цим особливостям науковці можуть відтворити історичний процес розвитку українського слова, виявити історичні зміни, які стали домінантою на шляху витворення нової української літературної мови.

«Творчість І. Котляревського була направлена на відтворення й інтерпретацію буденного світу українця, він прагнув оживити мовну платформу – заговорити до народу його мовою й дати можливість тим, хто заперечував сам народ, його мову, культуру, зрозуміти, що кожна нація має перспективу й майбутнє… І. Котляревський майже не виявляє прагнення виходити за межі національного культурного простору. Він зосереджується в умовному колі українського буття, ніби провокуючи свого читача до занурення у привабливий світ простих і людяних стосунків. Ця тенденція сприяла актуалізації української народної тематики та підтримувала подальше використання народної мови в літературній сфері» (Яцько А.).

ХІХ ст. ознаменоване постатями, що ввійшли до когорти Великих Українців, котрі причетні до становлення й оборони рідного слова. До національної скарбниці пошанованих особистостей варто віднести Івана Котляревського, який надав нові зразки мистецтва красного письменства і заявив світові про Україну та її слово, здатне обслуговувати всі сфери суспільного буття. Саме його генієві належить започаткування нової української літературної мови, що слугувала вагомим поштовхом до самоусвідомлення українським етносом своєї мовної ідентичності. «Загальновизнано, що мова є вагомою часткою етнокультури. І хай вона сама проходить через канали культури, чи, навпаки, культура проходить через мовні канали, одне зрозуміло: звичаї впливають на комунікативну систему етносу, а культурні цінності й вірування частково створюють етномовну реальність» (Дудник Н.).

Вергілієвий сюжет, трансформований І. Котляревським в українську дійсність, набув в «Енеїді» (1798) нового звучання і надав світові живомовні джерела окремих зразків народного слова, у яких особливим чином сконденсовано предковічну мудрість і глибину української етнокультури. Саме засобами змалювання й опису картин народного побуту, широким використанням регіональних традицій, фольклору митець зумів передати національний колорит. «Енеїда» була пошанована українським суспільством і визнана небаченим літературно-художнім витвором світового рівня. Вона «…була і залишалась якісно новим естетичним явищем українського історико-літературного процесу кінця XVIII і перших десятиліть XIX ст. і стала, за визначенням О. Білецького, «...не лише епілогом стародавньої української літератури, а й блискучим прологом нового демократичного письменства XIX ст.

Вона здобула широке визнання прогресивного крила української … громадськості – її високо цінували М. Гоголь, Т. Шевченко, М. Коцюбинський, П. Грабовський, І. Франко. Виникнувши на ґрунті реальної української дійсності і життєдайних фольклорних джерел, творчо успадкувавши художні досягнення … світової культури, «Енеїда» високо піднесла національну самосвідомість народних мас, їх гуманізм і патріотизм, їх одвічні прагнення до справедливості і добра на землі» (Дудник Н.).

Етнолінгвістична сутність мистецького витвору наскрізь пронизана живомовними діалектними елементами. Це засвідчують не лише номінативні одиниці на позначення предметів побуту, їжі, одягу тощо, а й прислів'я та приказки, узяті з народних джерел. Незаперечним є той факт, що й сам І. Котляревський жив у народному середовищі і послуговувався регіональними лексичними вкрапленнями, що були покладені в основу сучасного мовного здобутку.

Мовна постать автора «Енеїди» належить до південно-східного наріччя, більшість особливостей котрого є водночас рисами української літературної мови. Варто зосередити увагу на найголовніших із них: утворення голосного [и] внаслідок злиття давніх [ы] та [і]; уживання [а] після м'яких і шиплячих; зміна [ѣ] та [о], [е] в [і] в нових закритих складах; зближення ненаголошених [е] та [и]; підсилення лабіалізації [о] перед складом з [і] та [у]; розвиток епентетичного [л'] після губних у формах дієслів І особи однини і ІІІ особи множини теперішнього і майбутнього часів; подовження приголосних у формах іменників середнього роду та орудного відмінка однини іменників жіночого роду; паралелізм флексій -ові, -еві, -у у формах давального й місцевого відмінків однини іменників чоловічого й середнього родів; наявність флексій -ою, -ею у формі орудного відмінка іменників жіночого роду; диференціація твердої і м'якої груп прикметників; варіантне вживання інфінітивних форм на -ти, -ть тощо.

«Хоч південно-східне наріччя виступає як окреме діалектно-територіальне утворення, внаслідок своєрідного його походження специфічних рис, які відрізняли б його від усіх говорів північного і південно-західного наріч, у ньому мало. До особливостей цього наріччя можна віднести: вживання голосного **і** на місці давнього ненаголошеного **у** у слові *заміж*; часте пом'якшування шиплячих **ч**, **дж** (*курчя, волочять, чюма, печю, джміль*); поширена м'якість приголосного **р** (*зоря, буря, рябий, запряжу*; також *границя, ряма, косарь, гончярь, Харьків*); часте вживання приголосного **к** замість **т** перед голосним **і** в словах *кісто, кісний*; вживання протяжного приголосного **г** замість проривного (*гудзик*); форма 3-ї особи однини теперішнього часу дієслів І дієвідміни на -а типу *зна, дума, співа*; кінцевий наголос в іменнику *кропива*; вживання форм слів: *бждьола* (бджола), *орох* (горох), *цебро, цеберка* (цебер); вживання слів: *борошно* (мука), *лелека* (чорногуз), *підкат*

(будівля для сільськогосподарського реманенту), *свининець* (будівля для свиней), *пшеничка, пшінка* (кукурудза), *бадилля* (картоплиння), *мажара* (віз для снопів, сіна, соломи), *поличка* (полиця в плузі), *вагани* (ночви) тощо» (Матвіяс І.Г., 1990, с. 113-114).

Специфікою художнього мовлення І. Котляревського є:

– відсутність переходу сполучення -ро- в -ри- (*здрогнутися*), -ри- в -ре (*перехреститися*);

– відсутність чергувань [о] з [і] в нових закритих складах (*боль, поход*);

– у прикметникових формах називного відмінка множини наявність закінчення -и (*повни, гарни*);

– флексія -а у формі родового відмінка однини іменників чоловічого роду (*народа*);

– флексія -е замість -и у формі називного відмінка множини іменників, маркованих суфіксом -ин (*люде*);

– уживання особових займенників без протетичного н- у формах непрямих відмінків (*на його*);

– використання суфікса -ова натомість сучасного нормативного -ува (*бенкетувати*), дієслівних форм із фонетичним переходом дж → ж (*хожу*);

– фіксація давньої прислівникової не спрощеної форми *тогді* та ін.

Переважна більшість діалектної лексики, ужитої І. Котляревським у художніх творах, стала джерелом збагачення нової української літературної мови, одначе незначна частина слів не ввійшла до загальнонародних надбань: *галанці* ‘вузькі штани’, *гардовати* ‘гуляти’, *гладуш* ‘глечик’, *табатирка* ‘табакерка’, *ласощохлист* ‘ласун’, *нешпетний* ‘неабиякий’, *придзигльованка* ‘вертихвістка’, *скомшитись* ‘скуйовдитися’, *фурцювати* ‘танцювати’, *халазія, хльора* ‘прочухан’, *цвентюх* ‘базікало’, *цьохля* ‘пліткарка’, *юрливий* ‘меткий’ тощо.

Окремим штрихом варто подати передачу автором в «Енеїді» етноспецифіки українського побуту. Неперевершеними є описи картин людського життя створені в «Енеїді». Скажімо, після бенкету Еней змальовується автором так: «штани і пара чобіток, сорочка і каптан з китайки, і шапка, пояс з каламайки, і чорний шовковий платок»; Дідона «взяла кораблик бархатовий, спідницю і корсет шовковий і начепила ланцюжок; червоні чоботи обула, та і запаски не забула, а в руки з вибійки платок», Венера одягла «очіпок грезетовий і кунтуш з усами люстровий».

У поемі автором відтворені поширені в українському середовищі музичні інструменти: дудка, сопілка, бандура, скрипка.

Український етноколорит світосприймання митця помітний у багатьох фрагментах поеми, у т.ч. при створенні мовними засобами комічних ситуацій. До таких засобів варто перш за все віднести використання низки семантично синонімічних лексем, що належать до одного лексико-граматичного розряду:

Вона без всякого обману…
Робила грішним добру шану,
Ремнями драла, мов биків;
Кусала, гризла, бичувала,
Кришила, шкварила, щипала.
Топтала, дряпала, пекла,
Порола, корчила, пиляла,
Вертіла, рвала, шпиговала…

«Разючі дієслова, прикметники, іменники, прислівники обрушуються зливою, демонструючи лексичну невичерпність народної мови.

Досягає Котляревський комічного ефекту і введенням до тексту поеми макаронізмів – найчастіше це механічна суміш латинізмів та псевдолатинізмів з українізмами:

Еней, к добру з натури склонний,
Сказав послам латинським так;
«Латинус рекс єсть невгомонний,
А Турнуспессімус дурак.
І кваре воювать вам мекум?
Латинуса буть путо цекум,
А вас, сеньйорес, без ума…» (Є. Шабліовський, Б. Деркач)

Широко використані мотиви української демонології: пекельні муки грішників у смолі, повір'я про відьму та ін. Невід'ємним етноскладником твору є фольклорні вкраплення: «пером не можна написати, не можна і в казках сказати, яких було багацько див!», «піди вкладися гарно спати, а послі будеш і гадати», а також прислів'я та приказки – як традиційні, так і трансформовані: «великії у страху очі», «хто чим багат, то тим і рад», «із жару в полум'я попав», «біда біду, говорять, родить», «п'ятами з Трої накивав». Зазначені засоби народного мовлення засвідчили етнічний специфічно український колорит і неперевершену майстерність автора. Вони сприяли широкому залученню загалу до прочитання поеми і популяризації мовних здобутків автора твору.

Великою заслугою Котляревського є те, що він першим серед українських письменників на повну силу звернувся до невичерпних багатств мови народу, його поема утверджувала в українській літературі найперспективнішу для її дальшого розвитку центральну, полтавсько-київську говірку.

Висновки

На основі східноукраїнських говорів І.П. Котляревський дарував світові високохудожній літературно-мистецький витвір, що засвідчив досконалість нової української літературної мови: специфіку її фонетики, лексики і граматичних проявів. Поема «Енеїда» стала взірцем для

створення українськомовних великих літературних надбань. До сьогодні вона сприяє усвідомленню народом українських ментальних засад, виховує шану до рідного слова і гордість за створені його засобами здобутки світового масштабу.

Перспективи подальших розвідок вбачаються авторами в подальшому опрацюванні художньомовної ідіоспецифіки творів зачинателя нової української літературної мови І.П. Котляревського, їх лінгвістичному аналізі та описі, оскільки це може надати нові можливості у вивченні внеску письменника в національну і світову філологічну скарбницю.

Література

1. Гриценко П. Діалектологія. *Українська мова: Енциклопедія*. Вид. 2-е, випр. і доп. Київ, «Укр. енцикл. ім. М.П.Бажана», 2004. С.150.
2. Гуйванюк П., Руснак Н. Діалектний текст як лінгвокогнітивна одиниця. *Українська мова*. 2003. № 2(7). С.102-109.
3. Дудник Н. Етнолінгвістичний зміст поеми І. П. Котляревського «Енеїда». URL: https://md-eksperiment.org/post/20171107-etnolingvistichnij-zmist-poemi-i-p-kotlyarevskogo-eneyida (дата звернення: 23.10.2019).
4. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти дослідження. *Мовознавство*. 2001. №5. С.48-63.
5. Котляревський І. Повне зібрання творів у двох томах. Т.1. Київ, АН УРСР, 1952.
6. Матвіяс І. Українська мова і її говори. Київ, Наукова думка, 1990. 168 с.
7. Шабліовський Є., Деркач Б. І. П. Котляревський – корифей української літератури. Художні засоби «Енеїди». URL: https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/K/KotljarevskyI/Studies/Shabliovsky/4.html (дата звернення: 23.10.2019).
8. Яцько А. Іван Котляревський – основоположник сучасної української літературної мови. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/2195-8810-1-PB%20(1).pdf (дата звернення: 24.10.2019).

References

(Транслітерація)

1. Grycenko P. (2004). Dialektologiya [Dialectology]. Ukrayins`ka mova: Ency`klopediya. Vy`d. 2-e, vy`pr. i dop. Кншмб «Ukr. ency`kl. im. M.P.Bazhana». S. 150 [in Ukrainian].
2. Gujvanyuk P., Rusnak N. (2003). Dialektnyj tekst yak lingvokognityvna odynycya [Dialectic text as a linguo-cognitive unit]. Ukrayinska mova. # 2(7). S.102-109 [in Ukrainian].
3. Dudnyk N.V. Etnolingvistychnyj zmist poemy I. Kotlyarevskogo «Eneyida». [Ethnolinguistic content of a narrative poem «The Aeneid» by I.P. Kotliarevskyi]. URL: https://md-eksperiment.org/post/20171107-etnolingvistichnij-zmist-poemi-i-p-kotlyarevskogo-eneyida [in Ukrainian].

4. Zhajvoronok V. (2001). Ukrayinska etnolingvist`ka: deyaki aspekty doslidzhennya [Ukrainian Ethnolinguistics: some research aspects]. Movoznavstvo. #5. S.48-63 [in Ukrainian].
5. Kotlyarevsky I. (1952). Povne zibrannya tvoriv u dvox tomax [Complete works in two volumes]. T.1. K.: AN URSR [in Ukrainian].
6. Matviyas I. (1990). Ukrayinska mova i yiyi govory [The Ukrainian language and its dialects]. Kyiv, Naukova dumka. 168 s. [in Ukrainian].
7. Shabliovskyj Ye., Derkach B. I. P. Kotlyarevskj – koryfej ukrayinskoyi literatury. Xudozhni zasoby «Eneyidy» [Kotliarevskyi is a leading figure in Ukrainian literature. Artistic devices in «The Aeneid»]. URL: https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/K/KotljarevskyI/Studies/Shabliovsky/4.html [in Ukrainian].
8. Yaczko A.A. Ivan Kotlyarevs`ky`j – osnovopolozhny`k suchasnoyi ukrayins`koyi literaturnoyi movy [Ivan Kotliarevskyi is a founder of Modern Ukrainian Standard Language]. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/2195-8810-1-PB%20(1).pdf [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті втілено намір проаналізувати творчий здобуток художньомовного простору Івана Котляревського, висвітлити специфіку регіональних особливостей «Енеїди», що стала українським національним здобутком і ввійшла до скарбниці світових надбань. Саме генієві І. Котляревського належить започаткування нової української літературної мови, яка слугувала вагомим поштовхом до самоусвідомлення українським етносом своєї мовної ідентичності. Вергілієвий сюжет, трансформований І. Котляревським в українську дійсність, набув в «Енеїді» нового звучання і надав світові живомовні джерела окремих зразків народного слова, у яких особливим чином сконденсовано предковічну мудрість і глибину української етнокультури. Засобами змалювання й опису картин народного побуту, широким використанням регіональних традицій, фольклору митець зумів передати національний колорит. «Енеїда» була пошанована українським суспільством і визнана небаченим літературно-художнім витвором світового рівня.

Ключові слова: українська літературна мова, зачинатель, діалектна ідіоспецифіка, регіональні особливості, національний колорит, культурний простір, живомовні елементи, Іван Котляревський.

Довбня Л. Э., Товкайло Т. И. Идиоспецифика языкового этнопространства Ивана Котляревского. В статье воплощено намерение проанализировать творческое наследие художественно-языкового пространства Ивана Котляревского, описать специфику региональных особенностей «Энеиды», которая стала украинским национальным достижением, вошедшем в сокровищницу мировых

духовных ценностей. Иван Котляревский – основатель нового украинского литературного языка, появление которого послужило весомой предпосылкой к осознанию украинским этносом своей языковой идентичности. Сюжет Вергилия, трансформированный И. Котляревским в украинскую действительность, приобрел в «Энеиде» новое звучание и представил миру языковые источники отдельных образцов народного слова, в которых особым образом сосредоточена исконная мудрость и глубина украинской этнокультуры. Средствами изображения и описания картин народного быта, широким использованием региональных традиций, фольклора художник сумел передать национальный колорит. «Энеида» была по достоинству оценена украинским обществом и признана невиданным литературно-художественным произведением мирового уровня.

Ключевые слова: украинский литературный язык, зачинатель, диалектная идиоспецифика, региональные особенности, национальный колорит, культурное пространство, живомовних элементы, Иван Котляревский.